

H.F.M. Crombag & P.J. van Koppen (1991)
Rechtvaardigheid: Kwestie van inhoud of vorm?
In: P.J. van Koppen & H.F.M. Crombag (red.), *De menselijke factor: Psychologie voor juristen* (pp. 245-256). Arnhem: Gouda Quint.

Rechtvaardigheid: kwestie van inhoud of vorm?

H.F.M. Crombag en P.J. van Koppen

1. Rechtvaardigheid als criterium voor rechterlijke beslissingen

In een samenleving boordevol meningsverschil en belangenstrijd heeft de rechter het laatste woord. Niet één speciale rechter of rechterlijk college, maar de rechter als instituut. Dat is wat de gemiddelde burger denkt, zich nauwelijks afvragend waarom dat zo zou moeten zijn. Waarom zouden burgers in het algemeen en partijen in een rechtsgeding, in het bijzonder de verliezende partij, zich bij een rechterlijk vonnis neerleggen? In ieder geval de verliezende partij heeft daar op het eerste gezicht geen belang bij. Dat heeft de wetgever voorzien. De wet voorziet in een arsenaal dwangmiddelen die executie van rechterlijke beslissingen moeten waarborgen. Door middel van beslag en daarop volgende executorialer verkoop kunnen door de rechter opgelegde boetes, schadevergoedingen en dwangsommen worden geïnd. Zonodig kan daarbij politiedwang worden uitgeoefend. In het moderne economische verkeer is echter voor het innen van geldvorderingen fysieke dwang zelden nodig: geldvorderingen kunnen tegenwoordig op eenvoudige wijze langs administratieve weg geïnd worden. Maar er zijn ook nog steeds gevallen waarbij fysiek geweld bij de tenuitvoerlegging van rechterlijk bevelen nodig is: de wijze waarop gekraakte panden nogal eens ontruimd worden, doet denken aan de wijze waarop in vroeger dagen versterkte burchten werden belegerd en ingenomen.

De rechter heeft het laatste woord, omdat hij zijn gelijk met administratief of fysiek geweld kan laten afdwingen. Bij die constatering passen twee kanttekeningen. De eerste is dat de rechter de facto lang niet altijd het laatste woord heeft. Rechterlijke vonnissen worden lang niet altijd ten uitvoer gelegd. Van Koppen en Malsch gingen na in hoeverre 930 civielrechtelijke vonnissen, waarin de eiser in het gelijk werd gesteld, de toegewezen vorderingen drie jaar later waren betaald.¹ In 42 procent van de gevallen bleek de hoofdsom geheel voldaan. In 21 procent van de gevallen bleek slechts een

1. Zie P.J. van Koppen & M. Malsch, *Execution of the court's decisions in civil law cases*. Paper presented at the Annual Meeting of the Law and Society Association, Berkeley, Cal., May 31-June 3, (1990). Het onderzoek betrof eindvonnissen van de rechtbanken te 's-Gravenhage, Rotterdam en Breda in 1986.

deel van de hoofdsom (gemiddeld 45 procent daarvan) voldaan te zijn, terwijl er in de resterende 37 procent van de gevallen in het geheel niet voldaan was. De rechter heeft weliswaar letterlijk het laatste woord, maar vaak blijft het bij woorden alleen. Dat bleek ook uit het grote aantal zaken waarin na het vonnis (wederom) tussen de partijen werd onderhandeld: 32 procent.

De tweede kanttekening is dat het in hoge mate onbevredigend zou zijn als de rechter zijn gelijk slechts met behulp van dwangmiddelen zou kunnen halen. Dat zou betekenen dat het door Van Koppen en Malsch geconstateerde lage percentage tenuitvoerleggingen bij civielrechtelijke vonnissen slechts geremedieerd zou kunnen worden door het opvoeren van de overheidsdwang. Is dat wat wij willen? Men zou kunnen menen dat zulk een oplossing wat armoedig is. Wij zouden er de voorkeur aan geven dat rechterlijke vonnissen worden uitgevoerd omdat ieder erkent dat de rechter bevoegd is om recht te doen en dat ook daadwerkelijk doet. Men zou wensen dat de burgers er de voorkeur aan geven te leven in een samenleving waar niet de sterkste, maar gerechtigheid heerst en waar, in geval van meningsverschil over wat rechtvaardig is in een concreet geval, het woord van de rechter wordt erkend als de praktisch beste benadering van het rechtvaardigheidsideaal.²

Dat brengt ons bij de vraag, wat rechtvaardigheid dan wel is. Over die vraag hebben velen zich in de loop der tijd uitgelaten. Het onderwerp is lang beschouwd als het exclusieve terrein van filosofen en moralisten. Wij zullen in de volgende paragraaf de belangrijkste door filosofen ingenomen standpunten kort karakteriseren, kort omdat dit geen filosofische verhandeling is. Ook psychologen houden zich namelijk sinds enige tijd bezig met de vraag, wat rechtvaardigheid zou kunnen inhouden. Zij rechtvaardigen hun bemoeienis met het onderwerp door erop te wijzen dat abstracte omschrijvingen van het ideaal slechts praktische betekenis kunnen hebben als zij door mensen ook worden erkend en aanvaard. Een concrete stand van zaken rechtvaardig noemen, omdat hij voldoet aan enig abstract criterium voor rechtvaardigheid, heeft geen praktische betekenis als mensen daarmee niet instemmen en hun gedrag ernaar richten. Het eigenlijke onderwerp van dit hoofdstuk is een schets van wat men *de psychologie van de rechtvaardigheid* zou kunnen noemen. Wat achten mensen rechtvaardig?

2. Dat was de ratio van de definitie van rechtvaardigheid als 'systeemconsistentie', zoals indertijd verdedigd door H.F.M. Crombag, J.L. de Wijkerslooth & M.J. Cohen, *Een theorie over rechterlijke beslissingen*. Groningen: Tjeenk Willink (1977), pp. 81 e.v..

2. Filosofen over rechtvaardigheid

A. Het Aristotelische beginsel

Rechtvaardigheid houdt in dat ieder krijgt waar hij recht op heeft, dat is de oudste en waarschijnlijk meest verbreide omschrijving. Zij lost niets op, want het gaat om een tautologie: waar hebben mensen dan recht op? Het antwoord dat Aristoteles op die vraag gaf, staat bekend als het beginsel van de materiële of distributieve rechtvaardigheid: gelijken moeten gelijk behandeld worden en ongelijken ongelijk naar de mate van de ongelijkheid. Hoe leeg ook deze omschrijving op het eerste gezicht ook moge lijken, zij bevat tenminste één belangrijke mededeling: in principe valt rechtvaardigheid samen met gelijkheid. Als en voor zover mensen allemaal mensen zijn, eist de rechtvaardigheid dat zij gelijk behandeld worden. De filosoof William Frankena³ noemt dit uitgangspunt 'the presumption of equality' en Isaiah Berlin omschreef het als volgt: '[E]quality needs no reasons, only inequality does so.'⁴ Als mensen inderdaad 'are created equal,' zoals de Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring beweerde en vele constituties en internationale verdragen sindsdien steeds weer hebben herhaald, dan eist de rechtvaardigheid volgens het Aristotelische beginsel een strikt egalitaire samenleving.

Maar Aristoteles voegde toe dat voor zover mensen op relevante kenmerken niet als gelijken beschouwd kunnen worden, een verschil in behandeling gerechtvaardigd is. Deze tweede mededeling doet het praktische belang van de eerste grotendeels teniet, omdat de meningen over wat relevante verschillen tussen mensen zijn, kunnen verschillen en de facto blijken te verschillen. Er waren tijden waarin men verschil in afkomst, levensovertuiging en geslacht in hoge mate relevant vond. De gedachte dat dergelijke verschillen slechts gemaakt werden uit eigenbelang en derhalve te kwader trouw, is even gemakzuchtig als historisch onjuist. Wie het Aristotelische criterium voor rechtvaardigheid aanhangt, komt onvermijdelijk en telkens weer te staan voor de vraag welke verschillen tussen mensen een verschillende behandeling rechtvaardigen. Dat wij tegenwoordig daarbij de bewijslast leggen bij hen die dergelijke verschillen maken, beschouwen wij als een vooruitgang die het probleem echter niet ten principale oplost. Wij mogen de gedachte achter ons gelaten hebben dat toevallige verschillen in huidskleur relevant zijn en verwoede pogingen doen onszelf ervan te overtuigen dat toevallige verschillen in geslacht al evenzeer niet ter zake doen,

3. W. Frankena, 'The concept of social justice.' In R.B. Brandt (ed.) *Social justice*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall (1962), p. 1-29.

4. I. Berlin, 'Equality.' 56 *Proceedings of the Aristotelian Society* 301-326 (1956), citaat ontleend aan p. 305.

dat wij even toevallige verschillen in begaafdheid — ‘the accidents of natural endowment,’ zoals Rawls ze noemt⁵ — nog steeds en zelfs met hernieuwde overtuiging verdedigen als een redelijke grondslag voor verschillen in behandeling, rechtvaardigt het vermoeden dat het Aristotelische beginsel van distributieve rechtvaardigheid als criterium nog steeds faalt. Om de een of andere reden slagen wij er niet definitief in ‘to leave aside those aspects of social life that seem arbitrary from a moral point of view.’⁶

B. Rawls

In de theoretische malaise, die de discussie over concrete uitwerkingen van het Aristotelische beginsel lange tijd beheerst heeft, kon John Rawls in 1971 scoren met een nieuwe benadering van het oude probleem.⁷ Nieuw in zijn benadering is, dat hij afziet van een materile omschrijving van wat rechtvaardigheid inhoudt. In plaats daarvan stelt hij voor om rechtvaardigheid de uitkomst te laten zijn van een procedure, die de vorm krijgt van een gedachtenexperiment. Hij stelt ons voor ons in te denken in een situatie, die hij ‘the original position’ noemt. In die situatie moeten vrije en rationele mensen het eens worden over de ‘principles of justice’ volgens welke zij de sociale orde zullen inrichten en zullen beslissen over de wijze waarop de lusten en lasten van de sociale samenwerking verdeeld zullen worden. Hij wil daarbij echter nog een extra voorwaarde laten gelden, namelijk dat op het moment van beslissen niemand weet welke maatschappelijke positie hij zal innemen: de beslissingen in ‘the original position’ over wat rechtvaardig is, moeten genomen worden onder een ‘veil of ignorance.’ Onder die omstandigheden is het, naar het oordeel van Rawls, redelijk om het resultaat rechtvaardig te noemen, een rechtvaardigheid die hij nader typeert als ‘justice as fairness.’ Hij doet ook een voorspelling over wat de uitkomst tenminste zal zijn: ‘[T]he persons in the initial situation would choose two rather different principles: the first requires equality in the assignment of basic rights and duties, while the second holds that social and economic inequalities [...] are just only if they result in compensating benefits for everyone, and in particular for the least advantaged members of society.’⁸

Deze voorspelling van de uitkomst van onderhandelingen in de initiële situatie heeft de vorm van een empirische hypothese en men kan zich afvragen of de hypothese zich leent voor daadwerkelijke toetsing. Het probleem daarbij is echter dat iedere deelnemer aan zulk een experiment

5. J. Rawls, *A theory of justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press (1971), p. 15.

6. Rawls (1971, p. 15).

7. Rawls (1971, passim).

8. Rawls (1971, p. 14).

'finds himself placed at birth in some particular position in some particular society, and the nature of this position materially affects his life prospects.'⁹ Dat betekent dat in een daadwerkelijk experiment de voorwaarde dat beslist moet worden onder een sluier van onwetendheid, moeilijk te realiseren zal zijn. Maar het gedachtenexperiment acht Rawls uitvoerbaar: 'At any time we can enter the original position, so to speak, simply by following a certain procedure, namely, by arguing for principles of justice in accordance with these restrictions.'¹⁰ Door ten aanzien van allerlei concrete aspecten van onze sociale ordening dit gedachtenexperiment uit te voeren, zijn wij in staat de rechtvaardigheid van de status quo te toetsen. Rechtvaardigheid volgens Rawls is niet (het kenmerk van) een bepaald resultaat, maar (de uitkomst van) een procedure.¹¹ Het belang van deze conclusie is dat zij operationeel is, dat wil zeggen: in beginsel uitvoerbaar. Daaraan moet echter worden toegevoegd dat men van mensen van vlees en bloed niet zonder meer mag verwachten dat zij zelfs maar in gedachten het eigen belang volledig terzijde zullen kunnen stellen.¹² De bestaande sociale orde is niet het product van een Rawlsiaans gedachtenexperiment, maar van een historische ontwikkeling waarin concreet eigenbelang en abstracte idealen een compromis hebben gesloten, dat zich wellicht met behulp van een gedachtenexperiment laat kritiseren, maar zich waarschijnlijk niet daadwerkelijk laat veranderen.

3. Psychologen over rechtvaardigheid

A. *Equity-theorie*

Ook psychologen hebben lang in de veronderstelling verkeerd, dat rechtvaardigheid gedefinieerd kan worden in termen van een materieel resultaat. Omdat zij psychologen zijn, is voor hen de vraag niet wat distributieve rechtvaardigheid inhoudt, maar wat mensen voor materieel rechtvaardig houden. Wat werd genoemd *equity*-theorie was een poging om het Aristotelische criterium voor distributieve rechtvaardigheid psychologisch te preciseren: 'Equity theory consists of four propositions, designed to predict when individuals will perceive that they are justly treated and how they will react

9. Rawls (1971, p. 13).

10. Rawls (1971, p. 19).

11. Zo ook N. Luhman, *Legitimation durch Verfahren*. Darmstadt: Luchterhand (1975).

12. Soortgelijke kritiek is te vinden bij A. Buchanan & D. Mathieu, 'Philosophy and justice.' In R.L. Cohen (ed.) *Justice: Views from the social sciences*. New York: Plenum (1986), i.h.b. p. 33.

when they find themselves enmeshed in unjust relationships.¹³ De vier proposities, waarover in het citaat gesproken wordt, luiden in verkorte vorm: (1) mensen zijn zelfzuchtig en streven ernaar om hun individuele winst te maximaliseren; (2) werken zij met anderen samen, dan zullen zij de opbrengsten zo verdelen, dat ieders netto resultaat (opbrengst minus kosten) gelijk is, hetgeen impliceert dat wie de grootste bijdrage (kosten) levert, ook het grootste deel van de winst zal worden toegewezen; (3) vindt de verdeling niet volgens beginsel 2 plaats, dan leidt dat tot ontevredenheid (*distress*); hetgeen (4) aanleiding vormt voor pogingen om op de een of andere wijze alsnog een rechtvaardige verdeling te bereiken.

Deze proposities — men kan waarschijnlijk beter van hypothesen spreken — vormen een empirische formulering van het Aristotelische beginsel van distributieve rechtvaardigheid: zelfs als men aanneemt dat zij zelfzuchtig zijn, zullen mensen het eens zijn met wat Aristoteles juist acht en zullen zij ernaar streven het Aristotelische resultaat te realiseren. Zolang dat resultaat niet gerealiseerd is, zullen zij zich daarbij niet neerleggen en ernaar streven om het alsnog te realiseren.

Heeft onderzoek empirische steun voor deze hypothesen opgeleverd? Niet in ieder opzicht. Hypothese 2 is te vaag van formulering om zich te lenen voor rigoreuze toetsing: in de meeste gevallen weten wij niet hoe de kosten en baten, waarvan sprake is, moeten kwantificeren opdat de som gemaakt kan worden. Maar wanneer wij mensen confronteren met een situatie waarin iemand op flagrant onrechtvaardige wijze wordt behandeld, dan proberen mensen slachtoffers van onrechtvaardige behandeling inderdaad schadeloos te stellen, zo toonde onderzoek aan.¹⁴ Maar wat nu precies als een onrechtvaardige behandeling moet worden gezien, bleef in dit onderzoek onduidelijk: om praktische redenen werd in dit soort onderzoek de onrechtvaardigheid van de behandeling tot zulk een niveau opgevoerd, dat allerlei meningsverschillen over wat in de gegeven experimentele situatie nu wel en niet een rechtvaardige behandeling zou zijn aan het gezicht werden onttrokken. Toch mag men aannemen, dat dergelijke meningsverschillen er zijn, omdat immers 'justice standards reflect social consensus arising from particular societal and historical circumstances.'¹⁵ Men mag

13. E. Walster, E. Berscheid & G.W. Walster, 'New directions in equity research.' In L. Berkowitz & E. Walster (eds.) *Advances in experimental social psychology, volume 9: Equity theory: Toward a general theory of social interaction*. New York: Academic Press (1976), p. 1.

14. Vgl. W. Austin, E. Walster & M.K. Utne, 'Equity and the law: The effect of a harmdoer's 'suffering in the act' and assigned punishment.' In L. Berkowitz & E. Walster (eds.) *Advances in experimental social psychology, volume 9: Equity theory: Toward a general theory of social interaction*. New York: Academic Press (1976); en M.J. Lerner, *The belief in a just world: A fundamental delusion*. New York: Plenum Press (1980).

15. Citaat ontleend aan L. Furby, 'Psychology and justice.' In R.L. Cohen (ed.) *Justice: Views from the social sciences*. New York: Plenum Press (1986), p. 160.

aannemen dat dergelijke consensus niet volledig is en naar plaats en tijd zal fluctueren.

Inmiddels zijn er onderzoeksresultaten, die de hypothese dat mensen ernaar streven het Aristotelische rechtvaardigheids criterium te realiseren, op nog lossere schroeven zetten. Onderzoek van Kahneman en medewerkers¹⁶ laat namelijk zien, dat de oordelen van mensen over wat rechtvaardig in distributieve zin is, vormgevoelig zijn — Kahneman c.s. spreken van ‘framing effects, in which inconsequential variations in the presentation of a choice affect the decision.’¹⁷ Een voorbeeld kan verduidelijken wat daarmee bedoeld wordt. Kahneman c.s. legden aan proefpersonen de volgende twee gevallen voor:

A. Tijdens een periode van economische recessie maakt onderneming X slechts weinig winst. De plaatselijke werkloosheid is aanzienlijk, maar er is geen inflatie. Het aanbod van arbeidskrachten bij de onderneming is groot. De onderneming besluit om de lonen in het komende jaar met 7 procent te verlagen. Vindt u dat een acceptabele handelwijze of vindt u hem oneerlijk?

B. Tijdens een periode van economische recessie maakt onderneming X slechts weinig winst. De plaatselijke werkloosheid is aanzienlijk en de inflatie is 12 procent. Het aanbod van arbeidskrachten bij de onderneming is groot. De onderneming besluit om de lonen in het komende jaar slechts te verhogen met 5 procent. Vindt u dat een acceptabele handelwijze of vindt u hem oneerlijk?

Men hoeft geen econoom te zijn om te zien de materiële uitkomst in beide gevallen hetzelfde is: een inkomensachteruitgang van 7 procent.¹⁸ Maar in geval A blijkt 62 procent van de proefpersonen de handelwijze van de onderneming oneerlijk (*unfair*) te achten, terwijl in geval B 22 procent de handelwijze oneerlijk acht. Wat men eerlijk of oneerlijk vindt, hangt derhalve in hoge mate af van hoe men de zaak voorstelt.¹⁹

Dit verbluffende resultaat laat zich in andere context herhalen. Wij kunnen niet nalaten nog een voorbeeld te geven, dat deze keer betrekking heeft op wat eerlijk en oneerlijk is bij een consumentenkoop.

C. Bij een veel gevraagd model auto ontstaat plotseling een tekort en klanten

16. D. Kahneman, J.L. Knetsch & R. Thaler, ‘Fairness as a constraint on profit seeking: Entitlements in the market.’ *76 American Economic Review* 728-741 (1986).

17. Citaat ontleend aan Kahneman, Knetsch & Thaler (1986, p. 731), op. cit. noot 16.

18. Dat is overigens niet helemaal juist voor geval B. Daar houdt men $105/112 \times 100 = 93,75\%$ over en heeft dus een inkomensachteruitgang van 6,25%.

19. Tijdens bezuinigingsrondes maken politici op grote schaal en met succes gebruik van deze eigenaardigheid.

moeten twee maanden op levering wachten. Een dealer, die de auto voor de catalogusprijs placht te verkopen, besluit nu de prijs met 500 gulden te verhogen. Acht u dat een acceptabele handelwijze of vindt u hem oneerlijk?

D. Bij een veel gevraagd model auto ontstaat plotseling een tekort en klanten moeten twee maanden op levering wachten. Een dealer, die de auto met een korting van 500 gulden ten opzichte van de catalogusprijs placht te verkopen, besluit nu nog uitsluitend aan catalogusprijs te verkopen. Acht u dat een acceptabele handelwijze of vindt u hem oneerlijk?

In geval C acht 71 procent van de ondervraagden de handelwijze van de dealer oneerlijk; in geval D, dat materieel gelijk is aan geval C, acht slechts 42 procent dat oneerlijk. In een geval waarbij het ging om de huurprijs van woningen vonden Kahneman c.s. een analoog resultaat. Wat mensen al dan niet rechtvaardig achten, is voor een niet gering deel blijkbaar afhankelijk van de wijze waarop je de zaak inkleedt: weet men een nadeel voor te stellen als een gemiste kans op voordeel (*foregone gain*), dan wordt dat gezien als acceptabeler dan wanneer men het—eerlijk—voorstelt als een verlies. Onder die omstandigheden wordt, lijkt ons, iedere verwachting illusoir dat een min of meer objectieve definitie gegeven kan worden van wat in distributieve zin rechtvaardig is. Het verrast ons dan ook niet dat de weg van het psychologische *equity*-onderzoek, in de jaren zeventig enthousiast door een aantal onderzoekers ingeslagen, dood bleek te lopen. Dat gebeurde overigens lang voordat de gegevens van Kahneman c.s. beschikbaar kwamen.

B. Procedurele rechtvaardigheid

Ook in het psychologische rechtvaardigheidsonderzoek werd, onder invloed van het werk van Rawls, de wending naar een procedurele definitie van rechtvaardigheid gemaakt. De theorievorming en het onderzoek speelden zich van meet af aan af in een juridische context. De pioniers van dit onderzoek waren John Thibaut (een psycholoog) en Laurens Walker (een jurist).²⁰ De centrale hypothese in hun werk is, dat het oordeel van mensen over de rechtvaardigheid van een rechterlijke beslissing in hoge mate afhankelijk is van de procedure welke bij het nemen van die beslissing wordt gevolgd. Het voor het rechtvaardigheidsoordeel beslissende kenmerk van de procedure is de mate waarin partijen controle kunnen uitoefenen op de gang van zaken. Partijen wendden zich tot de rechter wanneer zij het inhoudelijk

20. J.W. Thibaut & L. Walker, *Procedural justice: A psychological analysis*. New York: Erlbaum (1975).

niet eens kunnen worden over de materiële uitkomst van hun dispuut. Daarmee geven zij te kennen hun invloed op de uitkomst uit handen te willen geven. Zij doen dat echter in de verwachting dat een derde tot een rechtvaardige uitkomst zal komen, wat dat dan ook concreet moge inhouden; daarover verkeren zij immers in onzekerheid. Hoe bepalen zij nu, wanneer de uitkomst eenmaal bekend is, het rechtvaardigheidsgehalte van de uitkomst? Dat heeft met de uitkomst zelf minder te maken dan met de wijze waarop die uitkomst tot stand gekomen is. Dat was de voorspelling van Thibaut en Walker.

In een reeks ingenieuze experimenten gingen zij na of dat inderdaad het geval was. In het laboratorium ensceneerden zijn rechtszaken, waarbij in een deel van de gevallen een strikt inquisitoire procedure werd gevolgd, een procedure derhalve waarbij de gang van zaken tijdens de zitting geheel in handen van de rechter is. In een ander deel van de gevallen gold een accusatoire procesorde, waarbij partijen, naar Angelsaksisch model, geheel zelf konden bepalen welke informatie de rechter bereikte. Zowel partijen als toeschouwers bleken de accusatoire vorm aanmerkelijk rechtvaardiger te oordelen dan de inquisitoire vorm. De proefpersonen prefereerden de accusatoire procesvorm dan ook verre boven de inquisitoire procesvorm.

Dat bleek niet alleen het geval voor proefpersonen die gewend zijn aan het Angelsaksische procesrecht. Thibaut en Walker voerden het experiment ook uit met proefpersonen uit Frankrijk en Duitsland, die aan de inquisitoire procesvorm gewend zijn. Crombag²¹ voerde hetzelfde experiment uit met behulp van juridische studenten uit Nederland en België. Tabel 1 geeft een overzicht van de uitkomsten.²²

Tabel 1: Gemiddelde voorkeur voor verschillende procesvormen (op schaal van -9, afkeer naar +9, voorkeur).

	Inquisitoir	Accusatoir	Aantal proefpersonen
V.S.	-4,86	5,42	62
Engeland	-3,11	3,48	46
Frankrijk	-5,44	4,64	36
Duitsland	-6,17	5,90	30
Nederland	-2,41	4,49	76
België	-0,53	4,57	53

De gegevens in tabel 1 laten zien dat in alle landen, ongeacht de daar gebruikelijke procesorde, de proefpersonen zich uitspreken voor de accusa-

21. Gegevens niet eerder gepubliceerd.

22. De gegevens in de vier eerste rijen van de tabel zijn ontleend aan het boek van Thibaut en Walker (1975, p. 80), op. cit. noot 20.

toire procesvorm en tegen de inquisitoire. Nog markanter is de volgende uitspraak van Thibaut & Walker: '[T]he adversary system produces greater satisfaction than does the inquisitorial procedure [...]. In fact [...] this superiority is shown to be true *regardless of the verdict or the subjects' belief about guilt*.'²³ Zelfs materieel verliezende partijen achten een voor hen teleurstellende uitkomst rechtvaardiger wanneer die onder een accusatoire procesorde is verkregen, dan onder een inquisitoire procesorde. Daarbij bleek het niet uitsluitend om een persoonlijk indruk te gaan: Thibaut en Walker toonde namelijk ook aan, dat onder een accusatoir regime meer relevante feiten ter tafel komen dan onder een inquisitoir regime en dat bij de aanvang van het proces bij de rechter bestaand, want in het experiment kunstmatig ingevoerd, vooroordeel tegen een van de partijen, onder een accusatoir regime gemakkelijker kan worden geneutraliseerd dan onder een inquisitoir regime.²⁴

Anders dan bij het psychologische onderzoek naar distributieve rechtvaardigheid, het *equity*-onderzoek, heeft het onderzoek op het terrein van de procedurele rechtvaardigheid sinds het pionierswerk van Thibaut en Walker een grote vlucht genomen. Twee vragen kregen daarbij bijzondere aandacht van de onderzoekers. De eerste daarvan is of de invloed van de procedure op het rechtvaardigheidsoordeel over de uitkomst van beslissingen alleen geldt voor rechterlijke beslissingen, of dat die invloed geldt voor alle door anderen genomen beslissingen. Op grond van een uitvoerig overzicht van het verrichte onderzoek op het gebied van de procedurele rechtvaardigheid, komen Lind en Tyler tot de conclusie dat, ongeacht de context waarin de beslissingen genomen worden, 'people feel usually more fairly treated when they have had the opportunity to express their point of view.' Het gaat om 'an opportunity to tell their story,' ongehinderd door beslissers die, om redenen van 'efficiency and legal propriety', daaraan beperkingen opleggen.²⁵ Dat is, zo blijkt uit onderzoek, evenzeer van belang bij beslissingen van de uitvoerende overheid over belangen van burgers, als bij die van werkgevers over belangen van werknemers en van docenten over belangen van studenten. In allerlei situaties, waarin door een bevoegde persoon of instantie beslissingen over mensen worden genomen, blijkt dat mensen sterk hechten aan een procedure die hen in staat stelt zelf controle uit te oefenen op de informatie die de beslisser bereikt alvorens zijn/haar

23. Thibaut & Walker, (1975, p.74; cursivering door ons toegevoegd), op. cit. noot 20. Een onzer schreef eerder en op luchtiger toon over dit onderzoek; zie H.F.M. Crombag, 'Vormen van proces.' 9 *Trema* 339-345 (1986).

24. Zie respectievelijk de hoofdstukken 5 en 6 in het boek van Thibaut & Walker (1975), op. cit. noot 20. Hoe in de juridische praktijk een rechterlijk vooroordeel kan ontstaan, wordt besproken in hoofdstuk 13 paragraaf 3.

25. E.A. Lind & T.R. Tyler, *The social psychology of procedural justice*. New York: Plenum Press (1988), pp. 4 en 5.

beslissing te nemen. Het oordeel over de rechtvaardigheid van de uitkomst blijkt telkens weer rechtevenredig te zijn aan de mate waarin mensen zelf controle kunnen uitoefenen over het aan de beslissing voorafgaande in-formeringsproces.

De tweede vraag die de onderzoekers zich hebben gesteld is, in welke verhouding de materiële en de procedurele aspecten van de beslissing van invloed zijn op het rechtvaardigheidsoordeel. In welke mate draagt het verkrijgen van het gewenste materiële resultaat bij aan het rechtvaardigheidsoordeel? Of is dat oordeel overwegend of zelfs uitsluitend afhankelijk van de vraag of in de ogen van belanghebbende een correcte procedure is gevolgd? Dat laatste lijkt niet erg waarschijnlijk. In civiele zaken zullen weinigen het tot een rechtszaak laten komen, wanneer zij althans niet enige rechtvaardiging voor hun standpunt zien; niet zelden zullen zij heilig van het eigen gelijk overtuigd zijn. Door een negatieve uitkomst, hoe ook bereikt, zal dan ook dikwijls hun rechtvaardigheidsgevoel worden geschonden.²⁶ Zelfs in strafzaken kan men zich voorstellen, dat verdachte enige rechtvaardiging dan wel verontschuldiging voor zijn gedrag ziet. Ook dan zal een veroordeling leiden tot enige krenking van het subjectieve rechtvaardigheidsgevoel. Het lijkt dan ook in hoge mate onwaarschijnlijk, dat de materiële uitkomst van een rechterlijke beslissing in het geheel niet relevant is voor de waargenomen rechtvaardigheid van de beslissing. Niettemin concludeert Tyler, op grond van ondervraging van een groot aantal mensen die voor verkeersovertredingen terecht hadden moeten staan, dat 'procedural fairness was more important than distributive fairness in determining attitudes toward the court.'²⁷ Men mag aannemen dat in een aanzienlijk deel van die verkeerszaken veroordelingen de uitkomst waren en dat een deel van de veroordeelden met dat resultaat niet tevreden was en het onrechtvaardig oordeelde. Dat is ook wat de resultaten van Tylers onderzoek²⁸ laten zien: gemiddeld geven de veroordeelden blijk van een minder positieve houding ten opzichte van de autoriteiten dan degenen die werden vrijgesproken. Maakt het voor de vrijgesprokenen weinig uit of zij de door de rechter gevolgde procedure eerlijk vonden, voor de veroordeelden gold, dat een positief oordeel over de door de rechter gevolgde procedure de ontevredenheid met de uitkomst aanmerkelijk matigde. Lind en Tyler spreken van een 'cushion of support': een faire procedure verschaft een stootkussen juist aan litiganten, die materieel iets weg te slikken krijgen.²⁹ En dat is een niet

26. Zie P.J. van Koppen, 'Justice and power in civil law negotiations.' 2(2) *Social Justice Research* 137-153 (1988).

27. Lind & Tyler (1988, p. 65), op. cit. noot 25.

28. Oorspronkelijke bron: T.R. Tyler, *Why citizens follow the law: Procedural justice, legitimacy and compliance*. (ongepubliceerd manuscript, Northwestern University 1987).

29. Lind & Tyler (1988, p. 71), op. cit. noot 27.

onbelangrijk resultaat: het zijn immers juist die litiganten, die het gevaar lopen een rechterlijk vonnis niet zonder meer op te volgen.

4. De acceptatie van rechterlijke beslissingen

Als alle andere middelen voor het oplossen van meningsverschillen en het beslechten van belangenstrijd hebben gefaald, is het woord aan de rechter. Zijn taak is het om een keuze te maken waar de betrokkenen zelf niet tot een wederzijds acceptabele keuze konden komen. Die taak impliceert dat de rechter niet ieders vriend kan zijn. Schikkingen en compromissen daargelaten, stelt hij de helft van hen die aan zijn oordeel onderhevig zijn, teleur. Het is tevens zijn taak om het teleurgestelde deel van zijn cliëntèle duidelijk te maken dat dat niet zomaar gebeurt, maar dat er een goede reden is om hen teleur te stellen. Dat is geen eenvoudige taak. Het in het voorgaande beschreven onderzoek laat zien, dat het belangrijkste hem daarbij ten dienste staande middel is de wijze waarop hij het proces leidt. Daarin is de rechter echter niet geheel vrij. De regels van het procesrecht stellen daaraan grenzen. In ons land staan de geldende regels van proces in menig opzicht in de weg aan het overtuigen van partijen dat hun meningsverschil op correcte wijze bezien en beslecht wordt. De voortdurende en nog steeds toenemende overbelasting van rechters en de drang van het Ministerie van Justitie naar grotere efficiëntie, hebben de procesrechtelijke regels en praktijk verder onder druk gezet. Steeds meer gaan rechterlijke beslissingen lijken op administratieve beslissingen: naar de reden ervan en de gronden waarop zij genomen zijn, kunnen de betrokkenen slechts raden. Wie wil dat rechterlijke beslissingen overtuigen, moet weten dat rechtvaardigheid niet enkel een resultaat is, maar ook en vooral een procedure. Wie de procedure erodeert, erodeert de rechtsstaat.